

Рис. 1

Хотинська фортеця

Хотинська фортеця розташована на північній околиці райцентру Хотин, на правому березі Дністра. Вона складається зі стародавнього замку та Нової фортеці, що прилягає до неї.

Уважають, що Хотин походить від селища Хотень, яке згадується в літописах. Можливо, назва пішла від билинного богатиря на ім'я *Хотен Блудович*, відомого за часів Київської Русі. В усякому разі в Україні відоме ще одне стародавнє селище Хотень у Сумській області, яке збереглося після татаро-монгольського нашествия.

Але люди в районі Хотина жили ще раніше, бо в межах фортеці в 1961—1964 роках розкопано городище, що належить до мідної доби. Потім тут оселилися даки, культурний шар цього періоду розкопаний на глибині 1,2?1,4 м і належить до VII?VIII ст. Західні слов'яни з'явилися на берегах Дністра в IX ст., вони будували землянкові житла з кам'яними печами. З X ст. Хотень входив до складу Київського, а зі середини XII ст. — Галицького князівств. У 1199 році Хотень перейшов до Галицько-Волинського князівства. У XIII ст. за наказом Данила Галицького на місці ранньослов'янських укріплень почалося будівництво кам'яного замку.

Після татаро-монгольської навали й ослаблення слов'янських князівств Хотень перейшов до Молдавського князівства (1373 р.), скарбниця якого збирала зі селища великі податки. Наприкінці XIV ст. Хотень на Дністрі ще згадується у "Списку руських городів", а 1408 р. — вже в грамоті Молдавського господаря. У XV—XVII ст. Хотин був столицею мультян, резиденцією молдавських господарів. Воевода *Стефан II Великий* збудував кам'яний замок (рис. 1). Був зведений мур завтовшки 5 м і заввишки близько 40 м (рис. 2), а в самому замку вирили глибокі підвали (півниці), де перебували воїни.

Подвір'я замку поділено на дві частини, рівень обох вищий за рівень землі. Більше подвір'я забудоване житловими будинками, з колодязем у центрі, завглибшки 65 м. Це так званий двір воїнів (рис. 3). Невеликий двір у північній частині замку називається комендантським, він розташований між комендантським палацом і північною чотирикутною вежею, яка є найбільшою з усіх.

У другій половині XV ст. був споруджений комендантський палац, стіни якого вкрито суцільним орнаментом з червоної цегли й білих вапнякових блоків (див. рис. 3). Під палацом є дві великі півниці для зброї та харчів. Свого часу в палаці жив *Ліас Колчак-наша* та 30 наложниць його гарему. У цьому ж будинку розміщувалися турецькі бані та басейн. У замку були навіть водогін і каналізація.

На території замку розташована церква св. Миколая; за переказом, її збудувала грецька княжна ще до XV ст. (рис. 4). Турки влаштували в ній мечеть. Раніше, до турецького періоду, церкву прикрашали фрески кінця XV ст. Поруч із церквою — двоповерховий житловий будинок (див. рис. 4), у ньому була також тюрма, де чекали на страту ватажок селянського повстання 1490—1492 років *Андрій Боруля* та його товариші. Борулі турки відрубали голову, а інших повстанців скинули живцем з мурів замку.

Прямокутна північна вежа (12 м×18 м) має три яруси бійниць для важкої артилерії (рис. 5). Крім цієї, замок має ще чотири вежі: надбрамну (рис. 6), східну, комендантську (біля палацу) і південно-західну. Уздовж мурів розташовані дерев'яні бойові майданчики, з яких воїни лили на нападників окріп, гаряче масло, смолу, скидали брили каміння. На мурах із зовнішнього боку можна бачити великі плями, залишені гарячим маслом (олифою).

Рис. 2

Рис. 3

Рис. 4

У 1538 році під час війни з турками військо Речі Посполитої захопило замок і дуже зруйнувало його. Після ремонту замок набув майже сучасного вигляду. За деякий час Хотин відійшов до Молдавського князівства, яке тоді вже було васалом Турції.

У 1563 році запорізькі козаки під проводом свого першого гетьмана **Дмитра Вишневецького (Байди)** захопили Хотинський замок, але, через зраду молдавських бояр, козацьке військо було розбите, а самого Байду стратили в Константинополі.

Під час чергової польсько-турецької війни жовніри захопили Хотин (у 1615 році). Після битви під Цецорою 1620 року, коли поляки були розбиті, а їх гетьман **Станіслав Жолкевський** загинув, Хотинський замок став форпостом оборони від турецької навали.

Наступного року у вересні — на початку жовтня до Хотинської фортеці наблизилися турецькі війська, у яких нараховувалося від 100 до 200 тис. вояків.

Трохи раніше сюди підтяглися польсько-литовське військо під проводом Великого гетьмана литовського **Яна Кароля Ходкевича** (35 тис. жовнірів), запорізьке військо на чолі з гетьманом **Петром Конашевичем-Сагайдачним** (40 тис. козаків) і молдавани під

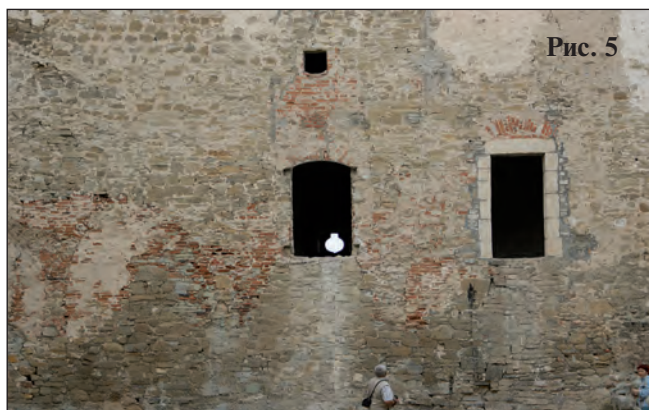

Рис. 5

орудом свого воєводи **Петра Могили**. Ці війська розташувалися навколо замку, зробили земляні вали й окопи. Турки теж побудували вали і майданчики для своєї артилерії. Вони сподівалися швидко розбити християнське військо, але втрачали багато вояків при штурмах фортеці. Під час однієї з турецьких атак був поранений гетьман **Ходкевич**, який 24 вересня помер у Хотинському замку, а замість нього польсько-литовське військо очолив **Станіслав Любомирський**. Отруєною татарською стрілою був поранений і козаць-

Рис. 6

Рис. 7

кий гетьман **Петро Сагайдачний**, який уже не одужав після поранення і 10 квітня 1622 року помер у Києві. Головний штурм турків на позиції поляків, литовців і козаків відбувся 28 вересня 1621 р. Не здобувши перемоги, султан **Осман II** був змушений 9 жовтня укласти з представниками Речі Посполитої Хотинський мир, згідно з яким Хотинський замок перейшов до

рук турків. Після цього він ще багато разів змінював господаря, а під час визвольної війни українського народу в Хотині деякий час (1650—1653 роки) перебували війська **Богдана Хмельницького**.

У 1672 році від Хотинської фортеці 200-тисячна турецька армія розпочала похід на Львів, захопивши спочатку міцну Кам'янець-Подільську фортецю. І

Рис. 8

Рис. 9

хоч того ж року був укладений Бучацький мир, який підтвердив перемогу турків і зумовив 27-річну окупацію ними Поділля, польський Сейм не визнав цей мир. У 1673 році польсько-литовське військо під проводом Великого коронного гетьмана **Яна Собеського** розбило 40-тисячне турецьке військове угруповання під Хотиним. Головний штурм поляків і литовців,

підкріплений козацькими і німецькими підрозділами, відбувся 11 листопада 1673 р. Турки були вщент розбиті, а поляки закріпилися в Хотині до кінця XVII ст. У 1699 році згідно з Карловицьким мирним договором турки залишили Кам'янець-Подільський, а поляки, натомість, передали Хотин Молдавському князівству.

Рис. 10

У 1713 році, під час Північної війни, Османська імперія відібрала Хотин у Молдавії і близько століття володіла ним. У 1718 році турки за допомогою французьких інженерів реконструювали фортецю, спорудивши навкруги замку потужні укріплення: рів, кілометровий вал завширшки 8 м (рис. 7), сім бастіонів (рис. 8) плюс Бендерську (рис. 9), Яську (рис. 10) і Руську брами.

Під час російсько-турецьких війн Хотин багато разів захоплювала російська армія — у 1739, 1769, 1788 й 1807 роках.

19 вересня 1739 р. росіяни без бою вступили до Хотину, перемігши турків у битві під Ставчанами. На честь цієї події *Михайло Ломоносов* написав "Оду на победу над турками и татарами и на взятие Хотина 1739 года". Цікаво, що ця ода була одним із перших віршованих творів російської літератури, який заклав основи силабо-тонічного вірша, який знайшов широке застосування у творчості *О. Пушкіна*.

Облога Хотину в 1788 році відбувалася за участі австрійських і російських військ. Вона тривала 4 місяці й 8 днів. Комендант фортеці *Осман-паша* здав її на почесних умовах — з фортеці турки вивезли все добро й людей. Російський командувач генерал *Салтиков* запросив на обід Осман-пашу, який був одружений з *Геленою-Фатімою Глявоне*, сестрою *Софії Глявоне*, коханкою генерала Салтикова, пізніше відомою як *Софія Потоцька* (згадайте Софіївський парк в Умані). До речі, тоді в містечку Хотин мешкало 16 867 чоловік, а тепер, у наш час, усього близько 11 тисяч.

Після російсько-турецької війни 1806—1812 років Хотин увійшов до складу Росії і став повітовим центром Бессарабської губернії. На території Нової фортеці за проектом архітектора *Штауберта* в 1832—1835 роках зводили гарнізонну церкву *Олександра Невського*. Нижче від храму розміщено колишню військову школу (рис. 11).

У 1856 році Хотинська фортеця втратила статус військового об'єкта.

10 листопада 1918 р. в Хотин вступили війська королівської Румунії, а вже в січні 1919 р. в Хотинському повіті спалахнуло антирумунське повстання. Влада перейшла до рук Хотинської Директорії на чолі з *Й.І. Волошенком-Мардар'євим*. Протягом десяти днів Директорія вела запеклі бої з румунами. 1 лютого румунські війська захопили Хотин і на руїнах фортеці розстріляли кілька десятків повстанців. Хотин на 23 роки потрапив під румунську окупацію, а 28 червня 1940 року, після приєднання Бессарабії та Північної Буковини до СРСР, став районним центром УРСР.

Під час другої світової війни Хотин від липня 1941 до квітня 1944 року був окупований Румунією. В повоєнні часи Хотин поступово відродився і наразі є відомим туристичним центром України. Декілька років тому на території Нової фортеці встановили пам'ятник козацькому гетьманові *Петру Конашевичу-Сагайдачному* (рис. 12). ■

Рис. 11

Рис. 12

Рис. 1

ЖВАНЕЦЬ

Село Жванець, колишнє містечко, відоме своєю історією та залишками Жванецького замку, який охороняв переправу через Дністер між знаними фортецями — Хотиним і Кам'янцем-Подільським. Місце, де невелика річка Жванчик впадає в Дністер, привертало увагу людей з давніх часів, бо тоді річки були головними шляхами для пересування людей і товарів. Ще в добу міді там оселилися трипільці, виник великий гончарний центр (III тисячоліття до н.е.). Поселення існували також в епоху черняхівської культури, а потім — у давньоруські часи, коли Дністер і його північні притоки використовувалися візантійськими купцями.

Перша писемна згадка про Жванець припадає на 1431 рік, коли лицар **Свічка** з Ленчина отримав замок від короля **Владислава Ягайла**. За деякий час замок знову відійшов у королівську власність, аж поки 1469 р. король віддав його в тимчасове володіння **Михайлові Бучацькому**, який охороняв кордон Речі Посполитої в Подністров'ї. Залога замку протидіяла нападам татарських чамбул, тобто летючих загонів, але з часом у Молдавії з'явилися турецькі війська, артилерії яких замок не міг протистояти.

Наприкінці XVI століття містечко Жванець стало власністю польських магнатів Калиновських. У перші роки XVII ст. **Валентій Калиновський** збудував тут невеличкий мурований замок, який мав на плані форму п'ятикутника. Посередині західного муру була

Рис. 2

Рис. 3

укріплена брама з потужною чотиригранною надбрамною вежею. Вершина замку-п'ятикутника з п'ятигранною північною наріжною вежею стояла над урвищем до Дністра (рис. 1). Крім мурів і веж там були широкі й високі вали з підвальними приміщеннями (рис. 2), під вежами розміщувалися підземні каземати з бійницями (рис. 3). Уздовж мурів на подвір'ї замку розташовувалися будинки ? казарми, арсенал, комори і стайні, від яких тепер майже нічого не залишилось.

Під час польсько-турецької війни 1621 року Жванець був пограбований і майже зруйнований. Містечко, яке було віддалене тільки на 4 км від Хотинської фортеці, де зосередилося польсько-козацьке військо, стало жертвою чиеїсь провокації. Хтось пустив поголоску, що польський гетьман звелів знищити Жванець, оскільки він нібито міг загрожувати тилам армії. Польське військо, а також голода, яка тоді супроводжувала військо з надією чим-небудь поживитися, кинулись грабувати Жванець і майже повністю його зруйнували. Залишився тільки замок, у якому після перемоги над турками деякий час перебували королевич **Владислав** і козацький гетьман **Петро Конашевич-Сагайдачний**.

Оскільки Жванець відійшов до **Станіслава Лянцкоронського**, який одружився із сестрою Валентія Калиновського, новий господар за власний рахунок від-

Рис. 4

новив містечко і відремонтував замок. Він умовив короля Владислава надати містечку Магдебурзьке право. Король подарував Жванцю привілей на магдебургію і затвердив ярмарки й торги, дав магістратну печатку й герб.

Під час польсько-козацької війни, восени 1653 р., до Жванця прийшло велике військо під проводом короля **Яна Казимира**, яке намагалося заступити дорогу синові **Богдана Хмельницького Тимошу**, що пішов зі своїм військом у Молдавію, щоб одружитись з дочкою господаря **Василя Лупула**. Король влаштував свій штаб у Жванецькому замку, тоді як жовніри розташувались навкруги його стін. Але козацьке військо не збиралося атакувати притиснуте до молдавського кордону військо короля. Козаки перерізали усі шляхи до Жванця і не пропускали фуражирів, які намагалися знайти харчі для жовнірів і фураж для коней. У польському таборі почався голод, а в листопаді вдарили ранні заморозки. Дезертири підняли бунт, поляки й угорці прорвали охорону табору. Король був змушений вступити у перемовини з козаками.

Один з українських поетів так згадав 1784 року цю подію:

**Короля під Жванцем з військом осадили,
Крім шабель, безхліб'ям багатьох зморили.
Аж як замирились, ледве вуха цілі
Виніс король з військом, з панством помарнілим.**

У 1672 році, коли почалася польсько-турецька чотирирічна війна, Жванець без спротиву захопили турки, бо польська залога втекла в Кам'янець-По-

дільський. Та і як маленький замок міг протистояти 270-тисячній турецькій армії? Після падіння Кам'янця турецький султан **Мехмет IV** відвідав Жванець, в околицях якого полював.

У 1673 році Жванець захопив польський король **Ян III Собеський**, який переміг турецьку армію під Хотиним. Але втримати замок він не міг, тільки спалив його. У 1684 році він знову захопив замок на короткий час і майже зруйнував його. Тільки 1699 року, коли турки за угодою Карловицького миру залишили Кам'янець і Жванець, ці міста знову перейшли до поляків. Під час 27-річного володіння Жванецьким замком турки за допомогою французьких інженерів збудували навкруги замку земляні бастіони, значно підсиливши фортецю.

З 1699 року містечком знову володіла родина Лянцкоронських. Після звільнення від турків тут оселилися греки з Хотина й вірмени з Кам'янця-Подільського. Уважається, що на початку XVIII століття вірмени збудували тут свою церкву, яка після відходу вірмен у середині того ж століття була перебудована в набагато більший польський костюл Непорочного Зачаття (рис. 4). У ньому з 1782 до 1786 року перебувала шанована католиками ікона Каєтана. Шляхетські герби на фронтоні костюлу належали, мабуть, володареві містечка, який дав гроші на реконструкцію (рис. 5). Навколо костюлу — кам'яна огорожа, на західному й східному її боках споруджено оборонні мур з бійницями. З південно-західного боку — дві пари воріт, перші — більш давні (руїни вхідного спорудження зі сторожкою). Костюл був оборонним, його садиба відома з вірменських джерел як "маленька ста-

Рис. 5

родавня Вірменська фортеця". У 1766 році під час нападу хотинських турків на Жванець частина мешканців з містечка сховалася за церковними мурами.

У 1769 році Жванець був захоплений барськими конфедератами й зазнав нової руйнації, навколо замку вони спалили всі будинки. Російські війська, які штурмували конфедератів, теж спричинили багато руйнувань. Наступного року Жванець спустошила чума. Польський Сейм, щоб відродити містечко, звільнив його мешканців на 12 років від усіх громадських повинностей і податків.

У 1793 році, після другого поділу Польщі, Жванець відійшов до Російської імперії. На початку XIX століття містечком і, відповідно, замком володіли *Скоповські*, за ними — *Йордани*, з 1830 року — *Комари*, у яких 1844 року замок і містечко викупив російський уряд з огляду на стратегічну вигоду місцевості. Тут планували звести велику фортецю, але приєднання Бессарабії до Росії звело нанівець торгове й військове значення містечка.

Вигляд замку в 1876 році відобразив на своїх картинах польський митець *Наполеон Орда* (рис. 6). У 1869 році в містечку відкрили парафіяльну школу, 1902 року — однокласне народне училище, яке через п'ять років реорганізували у двокласне.

На початку серпня 1914 року австро-угорські війська захопили Жванець, але під натиском російської армії відступили за Збруч. У 1918 році в лютому містечко знову було захоплене австро-угорцями, але наприкінці того ж року сюди увійшли українські війська Директорії. У листопаді 1920 року у Жванець увійшла Червона армія.

У 1930-х роках на кордоні СРСР з Румунією були побудовані бетонні бункери, один з яких можна бачити біля північної вежі замку (рис. 6). У наш час Жванець — село з населенням близько 1500 осіб. ■

В. Шумлянський

Рис. 6

Кам'янецька брама зі
зовнішнього боку фортеці.

ОКОПИ

Восени 1672 року, коли турецька армія йшла на Кам'янець, село Окопи ще не існувало. Але місце це було обжитим здавна, бо тут Збруч впадає в Дністер, утворюючи півострів, який лише на заході поєднується зі суходолом. Тому на цьому місці ще в X?XI ст. існувало руське городище, а поруч ? вал Трояна, що тягнеться в напрямку міста Борщова.

Стратегічне положення трикутника між Дністром і Збручем привернуло увагу коронного гетьмана Речі Посполитої **Станіслава Яна Яблоновського**, який повідомив про це короля **Яна III Собеського**. Останній намагався повернути Польщі Кам'янець-Подільський і планував створити опорний пункт польської армії поблизу міста на Смотричі. 25 березня 1692 р. С. Яблоновський заклав перший камінь нової фортеці. Шість тижнів уся армія насипала тут вали і зводила оборонні споруди. Керували роботами сам коронний гетьман **С. Яблоновський** і воевода київський **Мартин Контський**, він же генерал артилерії коронної. Вже на кінець жовтня будівництво завершили. Фортеця отримала назву Окопи Гори Святої Трійці, блокада Кам'янця. Комендантом став полковник аркебузирів **Міхал Брандт**, региментарем гарнізону — полковник **Якуб Калиновський**.

Укріплення являло собою два пасма високих валів бастионної системи, розташованих на відстані 480 м один від одного, з мурованими брамами в куртинах. Відповідно до напрямків, східна брама називалася Кам'янецькою, західна — Львівською.

Укріплення призначалося для безперервної блокади Кам'янця — відбирання в турків провіанту, порушення комунікацій, знищення окремих турецьких загонів. Військові дії навколо Окопів тривали ще сім років, поки турки не залишили Кам'янець згідно з

Вигляд олтаря в костьолі Рицарському перед Другою світовою війною

умовами Карловицького миру. Щоб підкреслити роль фортеці Окопи Святої Трійці у звільненні Кам'янця, перший повоєнний сейм (1699 р.) відкрили саме в Окопах. Після цього значення Окопів усе-таки підупало, не допоміг і статус містечка з магдебурзьким правом, наданий 4 червня 1700 р. королем Августом II.

Руїни костьолу Рицарського (1693 р.) в с. Окопи

Львівська брама з внутрішньої частини фортеці

Залишки валів фортеці "Окопи Св. Трійці"

Залишки валів фортеці "Окопи Св. Трійці"

У 1711р., коли залишки шведської армії на чолі з *Карлом XII* і військо гетьмана *Пилипа Орлика* разом з турками погрожували напасти на Польщу з боку Молдови, Кам'янець та Окопи стали спішно готувати до оборони.

Знову звернулися поляки до Окопів лише під час Барської конфедерації 1768 р., коли за валами сотні повсталих конфедератів на чолі з *Казімежем Пулаським* кілька місяців витримували облогу російських військ. У березні 1769 р. росіяни здолали опір повстанців, останні з яких загинули під руїнами палаючого костьолу Рицарського.

У 1772 р. Окопи, як і вся Галичина, підпали під владу Австрії. За рішенням нової адміністрації час-

тину валів знесли. До нашого часу лишилися тільки сторожова "вежа Пуласького" над Збручем і дві порожні брами, які можна побачити разом із залишками земляних валів біля них. Частину цих валів розрівняно 1915 р., коли російський уряд робив спробу збудувати залізничну колію до Борщова.

У селі зберігся костьол Рицарський (1693 р.), перебудований 1749 р. у стилі бароко, потім зруйнований російськими вояками 1749 р. До того ж, він потерпав під час світових воєн. Зараз костьол у руїнах, селяни в колгоспні часи складали там сіно й кукурудзу. ■

В. Шумлянський

Вигляд на Дністер з валів фортеці